

BÂTE CIOBĂNEȘTI ÎN PATRIMONIUL MUZEULUI ETNOGRAFIC AL MOLDOVEI

Victor Munteanu

*„Bâta și câinele nu se vând
pentru că nu se pot plăti”*

Subiectul studiului nostru, cel al bâtelor ciobănești aflate în patrimoniul Muzeului Etnografic al Moldovei, nu poate fi înțeles pe deplin decât în contextul generos al ocupației tradiționale a păstoritului la răsărit de Carpați, activitate cu o vechime remarcabilă, încât cu greu s-ar hazarda cineva să-i determine începuturile. Cert este însă că în urmă cu trei secole, Dimitrie Cantemir nota imposibilitatea cunoașterii numărului oilor de pe munte, în special în părțile apusene ale Moldovei, unde „terenurile nu erau prea prielnice semănăturilor, creșterea oilor fiind singura cale care oferea hrana zilnică”¹.

Despre importanța păstoritului în viața tradițională românească, specialiștii în lingvistică analizează frecvența termenilor specifici acestei ocupații, semnalând abundența lor în toponimie, antroponimie și expresii, proverbe și zicători, atât pe teritoriul actual al României, cât și în enclavele românești din sudul Dunării². În plus, în monografia domnitorului-cărturar, oieritul apare ca ocupație exclusivă în cele două „republici”, Câmpulung și Vrancea, astfel încât „locuitorii de acolo nu au știință de plug”³.

Chiar dacă anumite considerații trebuie privite cu rezervă, importanța acestei ocupații tradiționale nu poate fi contestată. Păstoritul a început să-și piardă întâietatea în cuantumului ocupațiilor începând cu anul 1829, anul semnării tratatului de la Adrianopol. Prin acesta, Țările Române primeau dreptul de a exporta grâne, după ce în prealabil asiguraseră aprovizionarea Constantinopolului. Acest fapt a avut drept consecință extinderea terenurilor arabile în dauna pădurilor și a locurilor de pășunat. Într-un timp istoric relativ scurt, caracterul pastoral-agrar al

¹ Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, București, 1961, p. 61.

² Ion Popescu-Sireteanu, *Limba și cultura populară*, București, 1983, p. 9.

³ Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 163.

ocupațiilor tradiționale suportă o mutație semnificativă, în fapt o inversare a raportului, spre jumătatea secolului al XIX-lea putându-se vorbi de o economie agro-pastorală. Trebuie menționat însă că păstoritul a fost practicat în majoritatea covârșitoare a zonelor Moldovei în cadrul gospodăriilor mixte, creșterea oilor și cultivarea pământului situându-se într-o relație de complementaritate.

Într-o astfel de ecuație, ciobanul, păstorul, oierul a fost și rămâne o personalitate remarcantă a comunităților tradiționale românești. Stimat de către ceilalți membri ai comunității el este păstrătorul și purtătorul unor obiceiuri străvechi nealterate, a unei înțelepciuni aparte dobândită în contextul trăirilor unei vieți izolate, plină de privațiuni și principii. Înbrăcămintea sa, vorbele și strigăturile, superstițiile și credințele, cântecele și modul de a se purta, îl coboară pe cercetător într-un timp arhetipal, sacru și profan deopotrivă. Dovada recunoașterii acestui statut deosebit o regăsim cel mai adesea în colindele în care Zeul-Moș al vechilor români este descris drept un Cioban-Moș, cu o atitudine demiurgică față de semenii săi și față de animalele sale⁴.

Imaginea acestui cioban, a acestui păstor, cel puțin în cultura tradițională românească, ar fi incompletă fără băta sa, pe care o poartă întotdeauna cu el, la munte sau la șes, indiferent de momentul zilei sau de activitățile pe care le desfășoară.

Băta, armă înzestrată cu potențe magice pe întreaga arie europeană, având o simbolistică falică pusă în legătură cu focul, fertilitatea și regenerarea⁵, trebuie raportată la întreaga viață pastorală, la paza oilor în munte, la ocupațiile ciobanului, la singurătatea lui, la primejdiile care îl pasc și la particularitățile spațiului geografic⁶. Băta ciobănească îndeplinește o sumedenie de funcții: servește la „urcuș și coborâș” (călare pe băț); este un mijloc de apărare față de fiare, câini și oameni; ajută la transportul lucrurilor ciobănești (traista și gluga); sprijină ciobanul („doarme în băț”); servește de răboj pentru număratul oilor sau ca unitate de măsură a lungimii și enumerarea ar putea continua⁷.

După cum constata Gheorghe Oprescu, din Balcani și până în Irlanda⁸, păstorii își petrec timpul creștându-și bătele, diferențele constând în materialul folosit, simbolistică și probabil semantica ornamentației.

⁴ Romulus Vulcănescu, *Mitologie română*, București, 1987, p. 545.

⁵ Jean Chevalier, A. Gheerbrant, *Dicționar de simboluri*, București, 1994, vol. I, p. 182.

⁶ Traian Herseni, *Probleme de sociologie pastorală*, București, 1941, p. 11.

⁷ *Ibidem*, p. 10.

⁸ Gheorghe Oprescu, *Arta țărănească la români*, București, 1922, p. 61.

Colecția patrimoniului Muzeului Etnografic al Moldovei conține un număr de 47 de băte ciobănești care nu acoperă însă toate zonele etnografice ale Moldovei, marea lor majoritate provenind din zonele Rădăuți, Neamț, Vrancea și Podișul Central Moldovenesc (în principal partea nordică a acestuia, spre bazinul Bahluiului).

În ceea ce privește materialul din care au fost confecționate bătele, acesta este în exclusivitate lemnul, în principal de esență tare (corn, fag, paltin), la care se adaugă în unele cazuri „accesorii” metalice (inele, cercuri din alamă, cositor sau mai rar plumb). Predominant este însă lemnul de corn, înzestrat de credința populară cu potențe magice de stimulare a vieții, preferat pentru confecționarea bătelor ciobănești, care pe lângă rosturi practice mai aveau și o serie de proprietăți magico-simbolice în apărarea turmei și stimularea fecundității oilor⁹ (atingerea periodică a oilor cu bâta în scopul fertilizării acestora, atingerea cămășii ciobănești cu bâta pentru determinarea întoarcerii oii rătăcite la turmă etc.). Este interesant faptul că limba română a înscris în structura sa asemănarea simbolică dintre acest arbust, cu lemnul cel mai tare din Europa, și cornul animalelor, ambele având funcții apotropaice și fecundante¹⁰.

Studierea bătelor din colecție a condus la identificarea a trei tehnici de confecționare a acestora.

Prima dintre acestea și cea mai frecvent întâlnită atât în Moldova, cât și în restul spațiului românesc, constă în tăierea arbustului tânăr, subțierea lui cu toporul, netezirea prin răzuială cu ciobul de sticlă „ținut în dungă” și crestarea ornamentului cu cuțitul. Această tehnică a fost studiată în detaliu și descrisă de către Traian Herseni¹¹.

O a doua tehnică este cea a strunjirii bătelor la strung, după tăierea lemnului. Este adevărat că asemenea băte „strunjite” au început să fie confecționate de abia pe la începutul secolului al XX-lea, decorarea, închistrirea lor se făcea însă, ca și în cazul precedent folosindu-se aceleași tehnici tradiționale.

Ultima tehnică la care facem referire este probabil și cea mai arhaică, fiind utilizată la obținerea bătelor cu „noduri”. După cum vom vedea, este vorba de o ghintuire naturală a bătelor ciobănești. În acest sens, ciobanul își alegea un arbust tânăr, pe care, fără să-l taie, îl creștea din loc în loc cu cuțitul. Operațiunea aceasta se făcea primăvara, când seva invadează tânăra plantă. Aceasta, în efortul său de a-și „închide

⁹ Ivan Evseev, *Dicționar de magie, demonologie și mitologie românească*, Timișoara, p. 94.

¹⁰ *Ibidem*, p. 95.

¹¹ Traian Herseni, *op. cit.*, p. 36.

rănilor”, dădea naștere la acele excrescențe care în timp deveneau nodurile dorite de cioban. Uneori, operațiunea era repetată 2-3 ani la rând, în funcție de mărimea nodurilor la care se dorea să se ajungă. În cele din urmă, tânăra plantă era tăiată (de obicei toamna), crestată, sculptată și uscată.

În marea lor majoritate, bâtele ciobănești au formă cilindrică și se termină în partea superioară cu o porțiune de formă ovoidală, deseori sculptată cu figuri antropomorfe sau zoomorfe (cap de cal sau șarpe preponderent), numită „măciucă”, cu rol practic (mâner), dar și magic (apotropaic).

Cu foarte puține excepții, bâtele din colecția Muzeului Etnografic al Moldovei prezintă ornamente executate prin crestare cu cuțitul. După cum direcția firelor în țesut trebuia să conducă la ornamente geometrice sau la o anume reprezentare a florilor, frunzelor și figurilor, tot astfel, fibra lemnului, prin direcția și rezistența ei, dat fiind și instrumentul primitiv de care se servește ciobanul, nu putea permite prea multe genuri de ornamentică, libertatea executantului fiind restrânsă de acești factori¹².

Detalii de pe bâte aflate în colecția Muzeului Etnografic al Moldovei

Studiul ornamenticii relevă faptul că arta crestăturilor de pe bâtele ciobănești, preia și valorifică tradiții geometrice autohtone traco-dacice, străromânești¹³, dar și ilirice și celtice¹⁴.

¹² Gheorghe Oprescu, *op. cit.*, p. 62.

¹³ Nicolae Dunăre, *Ornamentica tradițională comparată*, București, 1979, p. 49.

Nu putem fi de acord cu Gheorghe Oprescu atunci când consideră că ornamentica bătelor ciobănești era făcută „fără alt scop decât numai dorința de a-și alina neplăcerile unei vieți grele și monotone, prin contemplarea unor forme sau a unor ornamente care să le mulțumească ochiul”¹⁵. Repetarea obsesivă a anumitor simboluri, prezența obligatorie a anumitor figuri pe bătele ciobănești, demonstrează înaintea oricărui incontestabil rol estetic, un rol magico-apotropaic, cu atât mai mult, cu cât reprezentările de care ne vom ocupa în continuarea studiului nostru dețin o poziție privilegiată în mitologia și demonologia românească. Chiar dacă semnificațiile acestor simboluri nu mai sunt astăzi conștientizate de ciobanul care își încrustează bâta, este evident faptul că, într-un anume timp, ele au fost atât de puternice încât inovațiile în ornamentica specifică lipsesc cu desăvârșire.

Bătele ciobănești din colecția muzeului ieșean cuprind din punct de vedere al formei, toate cele trei categorii de ornamente din clasificarea realizată de Nicolae Dunăre¹⁶. În acest sens întâlnim elemente, motive și compoziții ornamentale geometrice sau geometrizzate rediate pe axe sau contururi, elemente negeometrice sau liber-desenate, rediate în special pe contururi, precum și compoziții ornamentale mixte, constând din combinarea unor motive geometrice cu motive liber-desenate.

Tehnicile de ornamentare a bătelor ciobănești nu sunt foarte numeroase, dar permit realizarea unui produs care, din punct de vedere estetic, este perfect armonios (crestarea lemnului cu cuțitul pentru realizarea unor încrustații excizate și incizate, sgrafierea acestuia cu vârful cuțitului, pentru realizarea în special a motivelor florale și zoomorfe, sculptarea în special a „măciucii” și nu rareori a șarpelui încolăcit pe bâta și pirogravarea cu un fier înroșit în foc). Decorul este ordonat în registre, pe cele mai multe dintre piese existând o alternanță geometrizare/liber-desen. O altă caracteristică a decorului de pe bătele din colecția Muzeului Etnografic al Moldovei este plasarea acestuia în jumătatea superioară a bățului, partea inferioară fiind întărită de multe ori prin inele de metal menite să-i sporească rezistența.

¹⁴ Virginia Cartianu, *Urme celtice în spiritualitatea și cultura românească*, București, 1972, p. 123.

¹⁵ Gheorghe Oprescu, *op. cit.*, p. 64.

¹⁶ N. Dunăre, *op. cit.*, p. 48.

În ceea ce privește reprezentările, fie ele stilizate sau nu, se regăsesc fără excepție în panteonul sacru românesc.

Unul dintre cele mai des întâlnite este motivul bradului sau al brăduțului, arbore sacru în mentalitatea tradițională românească. Este cunoscut rolul său în riturile tradiționale (naștere, căsătorie, moarte) și considerația deosebită pe care ciobanii o acordă acestuia (spovedania la brad)¹⁷.

În aceeași măsură apare rozeta sau roata solară, simbolizând forța apotropaică de îndepărtare a duhurilor și forțelor nefaste, element ce reprezintă un argument suplimentar privind încărcătura magică a bătei ciobănești¹⁸.

Poate cel mai puternic simbol care apare pe bătele ciobănești este însă „colțul de lup”. Lupul, animalul sacru prin excelență al românilor, constituie o prezență relevantă în practicile magice ale păstorilor. O parte dintre ele se referă la magia de apărare împotriva atacurilor acestor fiare asupra stânelor¹⁹, dinții fiind înzestrați cu mare putere apotropaică sau de stimulare magică a sănătății și curajului oamenilor²⁰.

De aceeași poziție privilegiată ca a lupului se bucură șarpele, întâlnit pe bătele ciobănești fie sculptat, înfășurându-se pe băț, fie sub formă stilizată (crestat) sau cu capul în locul „măciucii” din partea superioară.

Mesager al erosului în descântecele în care este conjurat să se transforme în foc²¹, șarpele casei apare ca imagine iconică în ornamentală, având rol de apotropeu²², devenind însă repede malefic atunci când nu sunt respectate anumite interdicții. Întreaga simbolistică a șarpelui și dubla atitudine a omului față de acesta²³, de teamă și de venerație, se regăsesc poate, în esență, în expresia populară „Dumnezeu zice că omul e șarpe”²⁴. Păstrător al echilibrului familial, el este totodată și simbolul strămoșului arhetipal, al mesagerului între lumea celestă și cea terestră²⁵.

Nu este în intenția noastră să tratăm la modul exhaustiv toate reprezentările care apar pe bătele ciobănești din colecția muzeului ieșean.

¹⁷ Ion Diaconu, *Păstoritul în Vrancea*, București, 1930, p. 131.

¹⁸ Gh. Vrabie, *De civitate rustica*, București, 1999, p. 101.

¹⁹ Antoaneta Olteanu, *Metamorfozele sacrului*, București, 1998, p. 169.

²⁰ Ivan Evseev, *op. cit.*, p. 238.

²¹ Petre Ursache, *Eseuri etnologice*, București, 1986, p. 255.

²² Ivan Evseev, *op. cit.*, p. 450.

²³ Petre Ursache, *op. cit.*, p. 242.

²⁴ *Ibidem*, p. 244.

²⁵ *Ibidem*, p. 245.

Totuși, ar trebui măcar amintite „aparițiile” câinilor, ale urșilor și cailor, cu încărcătura lor magică distinctă și bine definită.

Nu avem pretenția cercetării complete a colecției de băte ciobănești din patrimoniul Muzeului Etnografic al Moldovei. Cu toate acestea, în loc de concluzie, putem sugera câteva coordonate de urmărit.

În primul rând, este necesară îmbogățirea colecției cu piese din zonele etnografice care, din acest punct de vedere, reprezintă încă pete albe: Covurlui, Fălciu, Putna, Trotuș, partea sudică a Podișului Central Moldovenesc, Roman, Câmpulung și Botoșani.

Pe de altă parte, un element oarecum surprinzător este lipsa întrebărilor despre bâta ciobănească în chestionarele păstorești ale lui B. P. Hașdeu și Ion Popescu-Sireteanu²⁶.

De asemenea, deși bâta este nelipsită din viața păstorului, personalizată chiar în expresiile zilnice cu formula de „tovarăș la păscutul oilor”²⁷, termenul în sine sau cu variațiile sale (botă, băț, măciucă etc.) nu apare în folclorul păstoresc (cântece, balade, strigături etc.). Acest fapt, precum și apariția termenului de „lance”, în locul celui de bătă²⁸, ne duce cu gândul la posibilitatea existenței unui tabu, însă datele pe care le deținem în prezent nu permit emiterea unui verdict în această privință.

Résumé

Car l'occupation du pâtre (du berger) a été l'une des activités traditionnelles principales des roumains, une étude sur la houlette, accessoire obligatoire du berger, apparaît comme absolument nécessaire.

Sans aucune prétention d'être exhaustif, le travail ci-dessus a égard aux houlettes qui se trouvent dans la collection du Musée d'Ethnographie de la Moldavie et tente d'analyser leurs techniques d'exécution, le matériel dont elles sont réalisées, les symbols qui apparaissent dans les entailles avec leurs connotations esthétiques et magique-religieuses, de même que leurs fonctions.

²⁶ Ion Popescu-Sireteanu, *Chestionar păstoresc*, Iași, 1983, p. 70-72.

²⁷ Muzeul Etnografic al Moldovei, Fișă analitică de evidență nr. 21511, întocmită de Petru Cazacu.

²⁸ Ion Popescu-Sireteanu, *Limba și cultura populară*, p. 30.